

Inom svensk historisk forskning glöms den lägre medelklassen ofta bort i studier som rör det svenska industrisamhällets framväxt. Vi vet mycket litet om hur den lägre medelklassen reagerade på de sociala och ekonomiska förändringar som följde i spåren på den kapitalistiska utvecklingen under perioden 1870–1915.³ Det är min avsikt att i denna artikel behandla den lägre medelklassens idéer och attityder. Tonvikten kommer att läggas vid de förändringar som berörde de små butiksägarna, en av de klassiska företrädarna för den lägre medelklassens idéer och attityder.

Det är ett känt faktum att den industriella expansionen under senare hälften av 1800-talet och början av detta århundrade medförde genomgripande strukturella sociala och ekonomiska förändringar inom hela det svenska samhällslivet. Vi vet tämligen lite om hur de näringsfrihetsförordningar som tillkom vid 1800-talets mitt påverkade den klassiska småbourgeoisin – butiksägarna och småföretagarna inom hantverksnäringen. Handeln hade dittills, liksom hantverksnäringen, varit omgärdad av otaliga lagar och förordningar som begränsade dess expansionsmöjligheter. Men under tryck från företrädarna för den ekonomiska liberalismen restes krav på en ökad näringsfrihet. De lagar som reglerade handeln sågs som ett institutionellt hinder för tillväxten inom den mindre handeln. Med näringsfriheten öppnades emellertid möjligheterna för en stark expansion inom den mindre handeln. Under en period som nästan motsvarade ett halvt sekel – från 1870 till 1915 – steg antalet gross- och minuthandlare med det tredubbla, från ca 12 500 till drygt 37 000 (tabell 1).

Tabell 1. Antalet gross- och minuthandlare i Sverige 1870–1915

År	Antal
1870	12 576
1880	17 535
1890	21 223
1900	27 511
1910	35 010
1915	37 076

Källa: Statistisk översikt av det svenska näringslivets utveckling åren 1870–1915 med särskild hänsyn till industri, handel och sjöfart. Statistiska meddelanden. Ser A. Band III:1. Stockholm 1919, s 40–41.

Det stigande antalet gross- och minuthandlare fick också till följd att antalet anställda inom handeln ökade. Antalet bokhållare, kontorister och butiksbiträden kom att stiga från ca 8 000 till drygt 61 000 under åren 1870–1915 (Tabell 2).

Trots en allmän ökning i handelsföretagens antal och storlek var antalet anställda ännu vid första världskrigets början relativt litet. Den vanligaste synen

Tabell 2. Antalet handelsanställda i Sverige 1870–1915

År	Antal
1870	8 036
1880	14 732
1890	29 226
1900	34 278
1910	52 245
1915	61 738

Källa: Se tabell 1 ovan.

inom detaljhandeln var den affär som sköttes av butiksägaren ensam eller med hjälp av någon eller några anställda.⁴ I jämförelse med de stora industriländerna på den europeiska kontinenten, t ex England, Frankrike och Tyskland, fanns i Sverige ingen motsvarighet till de stora varuhusen och varuhusedjorna. Varuhus, som t ex Bon Marché i Paris, hade flera hundra anställda, från personalen på kontoret – bokhållare och kontorister – till betjäningen bakom diskarna, butiksbiträdena. Visserligen grundades i Stockholm redan år 1902 Nordiska Kompaniet, men det skulle dröja till långt senare innan varuhusen i Sverige utgjorde en verklig konkurrent till detaljhandeln.⁵

Men redan i början av detta sekel var man inom den svenska detaljhandeln på det klara med att varuhusen var en handelsform som kunde bli ett svårt ekonomiskt hot mot de små butiksägarna. Detta framgår med all tydlighet i den uppmärksamhet som varuhusen fick i minuthandlarförbundets fackorgan Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund – från 1912 ändrade tidningen namn till Köpmannen. Blott ryktet om nya varuhusetableringar i Stockholm väckte upp en formlig skrämentalitet bland de små butiksägarna och i sin tidning fördömde de handelsformen som sådan.⁶

Innan näringsfriheten genomfördes genom de två förordningarna från åren 1846 och 1864 fanns det inom den svenska detaljhandeln en mycket stark etableringskontroll. Rätten att bedriva handel var förbehållen stadsbor. Under industrialismens framväxt restes emellertid krav på en ökad näringsfrihet, vilka först ledde fram till skråtvångets upphävande 1846.

Samtidigt blev det tillåtet att bedriva lanthandel, om detta skedde minst tre mil från närmaste stad. I 1864 års näringsfrihetsförordning avskaffades emellertid också dessa hinder. Den ökade näringsfriheten medförde att det i det närmaste stod var och en fritt att för sin försörjning idka handel. Vi kan därför iakta en stigande etablering av nya handelsformer vid sidan av den traditionella detaljhandeln i städerna.

Genom de förbättrade kommunikationerna kunde varor föras ut i en ökad omfattning till de nya handelsbodarna på den svenska landsbygden. Men handelsmännen på landsbygden fick snart konkurrens av kringvandrande

handelsidkare, s k gårdfarihandlare. Dessa affärsmän med ”affären på fickan” behövde inte betala någon hyra för en fast butikslokal och från detaljhandlarnas sida hävdade man dessutom att de undandrog sig sin skattskyldighet till stat och kommun. Butiksägarna menade också att gårdfarihandlarnas försäljningsmetoder var bedrägliga, eftersom de gick ut på att lura kunderna att köpa varor av låg kvalitet. Gårdfarihandeln framstod i detaljhandlarnas ögon som illojal konkurrens. Med gårdfarihandeln jämförde detaljhandlarna två andra handelsformer, nämligen auktioner och realisationer. För att stävja dessa handelsformers utbredning krävde butiksägarna ett ingripande från myndigheternas sida. Butiksägarna ville bland annat få till stånd någon form av etableringskontroll.

För att kunna driva igenom sina krav på åtgärder om begränsningar samt skydd för den traditionella detaljhandeln fordrades emellertid att butiksägarnas aktioner skedde samlat. Det var också nödvändigt att aktionerna fick stöd i hela landet. Tanken på en sammanslutning av alla Sveriges handlare – såväl stora som små – representerande både gross- och minuthandeln växte sig allt starkare hos köpmännen i Sverige. År 1883 bildades därför Sveriges allmänna handelsförening (SAH). Bland organisationens många målsättningar var kampen mot gårdfarihandeln, auktionerna och realisationerna en av de mest betydelsefulla frågorna.⁷

Vi skall emellertid i denna artikel inte i första hand ägna vår uppmärksamhet åt SAH, utan i stället studera den organisation som bildades år 1908, nämligen Sveriges minuthandlares riksförbund (SMR), vilken under en tioårsperiod var minuthandlarnas främsta språkrör.⁸ Vi kommer främst att studera perioden efter SMR:s bildande fram till första världskriget. Men eftersom detaljhandlarnas ekonomiska och sociala problem hade sin upprinnelse i det sena 1800-talets svenska samhälle blir det nödvändigt att också beakta denna period. Denna bakgrundsteckning blir emellertid mer översiktlig.

Relativt tidigt efter bildandet av Sveriges allmänna handelsförening utbreddes sig ett missnöje bland företrädarna för den mindre handeln, detaljhandlarna. Det fanns en allmän uppfattning bland detaljhandlarna att SAH inte företrädde deras intressen inom handelsnäringen, utan i första hand tillgodosåg grosshandlarnas och de mindre fabrikanternas intressen. Detta ledde fram till att detaljhandlarna bröt sig ur SAH och bildade Sveriges minuthandlares riksförbund. Bildandet av SMR måste också ses mot den bakgrund som de försämrade ekonomiska konjunkturerna hade skapat inom den mindre handeln. Antalet konkurser hade ökat avsevärt, från 3 068 år 1907 till 4 390 år 1908.⁹

Att det fanns fog för detaljhandlarnas missnöje med SAH vittnar bland annat följande siffror. Inom Sveriges allmänna handelsförenings styrelse fanns inte någon företrädare för detaljhandlarna. Dessutom saknade detaljhandlarna representation bland SAH:s 73 ombud i landet.¹⁰ Dessa förhållanden menade detaljhandlarna var ett mycket tydligt uttryck för att Sveriges allmänna handelsförening var en organisation som saknade intresse för de problem som de mindre butiksägarna hade. I Sveriges minuthandlares riksförbunds tidning

gav dess redaktör C Correus uttryck för de stämningar som fanns bland detaljhandlarna i samband med bildandet av SMR.

”Men redan innan Riksförbundet bildades, har man genom Handelsföreningens månadsskrift fått bekräftelse på, att Föreningen inte varit någon vän att lita på. Ett uns av medkänsla, av förståelse för detaljhandelns beträngda läge, synes fortfarande saknas hos den styrelse, till vilken minuthandelsidkarna i så många år sett upp till som sin talesman och sin representation. Och det synes nu fullt klarlagt, att det icke var ett ögonblick för tidigt minuthandlarna själva tagit sin sak om händer genom att giva sina sammanslutningar en avrundad form.”¹¹

Detaljhandlarnas avvisande hållning till Sveriges allmänna handelsförening kom till uttryck redan i första numret av Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund. I tidningen framhölls den viktiga skillnaden mellan de två företrädarna för svensk handel.

”Riksförbundet består så gott som uteslutande av minuthandelns män, medan däremot Handelsföreningen i sig innesluter till ojämförligt största delen personer, vilka i större eller mindre grad är beroende av minuthandeln och endast delvis äger med denna parallella intressen. Må därför detaljisterna sköta sina angelägenheter, fabrikanter, agenter och grossister sina.”¹²

Samarbetet mellan SMR och SAH var under de första åren efter bildandet av SMR mycket sporadiskt, trots att flera försök gjordes för att få de två organisationerna att samverka i de stora frågorna rörande den mindre handeln.

Bildandet av SMR fick ett mycket snabbt gensvar bland landets detaljhandlare. Anslutningen till förbundet blev relativt stor och organisationen fick nästan omedelbart från starten en riksomfattande täckning, även om ett så stort och betydelsefullt distrikt som Stockholm länge stod utanför organisationen.

Tabell 3. Medlemsutvecklingen inom Sveriges minuthandlares riksförbund 1908–1915

År	Medlemmar	Länsförbund	Lokalavdelningar
1908	2 161	–	121
1909	5 744	20	243
1910	6 419	20	309
1911	7 638	–	335
1912	8 776	24	372
1913	8 223	25	–
1914	8 241	25	–
1915	7 113	25	269

Källa: M Marcus & E Rydman, Köpmän i samverkan. Stockholm 1958, s 105, Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund 1908–1911, Köpmannen 1912–1915.

Först 1913 inträdde Stockholms med förstäder minuthandlareförbund i riksförbundet.¹³ Medlemsutvecklingen inom SMR under perioden 1908–1915 framgår av nedanstående tabell 3.

När SMR hade sin största medlemsanslutning – år 1912 – var de fem största länsförbunden i ordningen: Skånes köpmannaförbund (785 medlemmar), Värmlands läns minuthandlareförbund (548), Kalmar läns minuthandlareförbund (520), Västergötlands läns minuthandlareförbund (511) och Östergötlands läns minuthandlareförbund (460).¹⁴

II

Syftet med denna artikel är att studera den klassiska småbourgeoisins – butiksägarnas – reaktioner på de ekonomiska förändringar som kommersialiseringen av det svenska samhället förde med sig på handelns område. Genom att utnyttja detaljhandlarnas egna tidningar, riksdagstryck och annat källmaterial som härrör från både den centrala detaljhandlarorganisationen och lokala detaljhandlarsammanslutningar kan man komma åt butiksägarnas ideologi och attityder vid tiden före och efter sekelskiftet 1900. Men innan vi går in på själva huvudproblemet i denna studie måste några grunddrag i den utveckling som skedde efter näringsfrihetens införande fastställas.

Den snabba tillväxten inom detaljhandeln i Sverige efter genomförandet av näringsfrihetslagstiftningen gav upphov till nya konkurrensförhållanden inom den mindre handeln. Så länge som detaljhandeln var begränsad till städerna fanns en väl utvecklad etableringskontroll som möjliggjorde en kontroll av konkurrensens icke önskvärda effekter. Denna möjlighet försvann i och med de nya näringsfrihetsförordningarnas införande, eftersom vem som helst kunde öppna egen butik förutsatt att man hade tillräckligt med kapital. Inom många av detaljhandelns branscher, som t ex matvaru-, bröd-, mjölk-, speceri- och tobakshandeln, krävdes en mycket ringa kapitalinsats för att etablera sig. Detta ledde tidigt till en överetablering, där kampen om konsumenterna blev mycket intensiv.¹⁵

Konkurrensen var emellertid inte enbart koncentrerad till en tvekamp mellan detaljhandelns företrädare, utan också etablerande av andra handelsformer förstärkte den redan uppkomna konkurrensen inom detaljhandeln. Två handelsformer kom under senare hälften av 1800-talet att allt mer framstå som ett hot mot den traditionella detaljhandeln. Den ena har vi redan tidigare nämnt, nämligen gårdfarihandeln, den andra var konsumentkooperationen.

För att kunna hävda sig i konkurrensen på marknaden var den enskilde detaljhandlaren tvungen att använda sig av många olika konkurrensmetoder. En konsekvens blev de långa öppethållandetiderna, som kunde innebära arbete från tidig morgon till sena kvällar samt arbete under söndagarna. I den fackliga kamp som de butiksanställda förde vid tiden efter sekelskiftet var kravet på en lagstadgad stängningstid den mest betydelsefulla fackliga frågan.¹⁶ En annan konsekvens av den ökande konkurrensen var kreditgivningen. Krediten var ett

sätt att locka till sig kunderna, men den var samtidigt ett tveeggat svärd. De små butiksägarna hade i många fall svårt att driva in krediterna från sina kunder, vilket ofta gav upphov till att butiksägarna själva kom i en ständig penningbrist. Den ökade kapitalbristen hos detaljhandlarna tvingade dem att i sin tur köpa på kredit från sina leverantörer, parti- och grosshandlarna. Bland detaljhandelns företrädare blev den långt gångna kreditgivningen ett incitament till att ökade krav restes på dess avveckling. I ett av de tidigaste numren av detaljhandlarnas tidning framställdes krediten som "en tusenhövdad hydra", som drabbade både säljare och köpare – butiksägarna och deras kunder.

"Krediten, eller som man riktigare benämner den, Konsumentkrediten, är för en var affär den achilleshäl, som mer eller mindre inverkar på dess livslängd eller dess större eller mindre bärighet. Det har i tal och skrift arbetats mot kreditsystemet så långt mannaminnet kan gå tillbaka, och krediten fortlever ännu i våra dagar, måhända i ännu utsträcktare former."¹⁷

Krediten var också ett mycket svårt problem för konsumenterna och den var en av de mest betydelsefulla enskilda faktorerna för framväxten av den konsumentkooperativa rörelsen i Sverige. Många arbetare hamnade i en svår skuldsättning som en följd av kreditgivningen och dessa problem ökade när konjunkturerna sviktade och lönerna gick ner.¹⁸ Kreditgivningen gav också upphov till stigande priser, som främst drabbade konsumenterna, men också butiksägarna själva. Det fanns således ett gemensamt intresse hos både de mindre butiksägarna och konsumenterna att kreditsystemet avskaffades.

Den konkurrens som fanns mellan de privata detaljhandlarna försökte man på olika sätt stävja genom muntliga överenskommelser, dock utan att lyckas, eftersom det alltid fanns enskilda butiksägare som inte följde de lokala köpmannaföreningarnas rekommendationer. Det blev då naturligt för detaljhandlarna, i samband med bildandet av riksorganisationen, att vända sig till regering och riksdag för att få till stånd en lagstiftning som begränsade konkurrensen.

Den konkurrens som gårdfarihandeln och konsumentkooperationen utgjorde för de privata butiksägarna blev också föremål för en omfattande kritik från detaljhandlarnas sida. De privata detaljhandlarna krävde att man från statens sida skulle vidtaga åtgärder för att begränsa gårdfarihandelns och konsumentkooperationens omfattning. Det är i synen på dessa två handelsformer vi skall ta vår utgångspunkt för att spegla detaljhandlarnas ideologi och attityder. Som vi skall se längre fram var de ekonomiska hoten ofta mycket överdrivna och dessutom underordnade ideologiska ställningstaganden.

III

Gårdfarihandeln var den handelsform som först uppmärksammades som ett ekonomiskt hot mot detaljhandlarna. Den hade en mycket lång tradition i Sverige. Den förekom redan långt innan de privata butiksägarna såg den som

ett problem. Den var emellertid långt fram i tiden principiellt förbjuden, då den bröt mot förbudet om landsköp.¹⁹ Trots detta förbud hade landsbygdsbefolkningen köpt många av sina varor från kringvandrande handelsmän, vilka gick under benämningen gårdfarihandlare. Förbudet mot gårdfarihandeln kom emellertid att uppluckras allt mer, liksom många av de lagar och förordningar som gällde på handelns område. Redan under 1600-talet fick således allmogen i Sjuhäradsbygden och borgarna i Borås och Ulricehamn rätt att bedriva handel på landsbygden.²⁰

När den nya näringsfrihetsförordningen infördes år 1864 borttogs också de sista hindren som hade reglerat gårdfarihandeln. I förarbetena till 1864 års näringsfrihetsförordning utgick man ifrån tidens liberala ekonomiska och rättsfilosofiska tänkande, då man ansåg att det stod var och en fritt att försörja sig genom handel. Men någon form av regler såg man sig dock föranlåten att införa, dels ställdes vissa elementära krav av personlig art på den som avsåg att idka handel, dels krävdes det en anmälningsplikt till länsstyrelsen i det berörda länet. Det sistnämnda var en form av offentlig registrering i kontrollsyfte främst för att tillvarataga statens och kommunernas skatteintressen. Dessa bestämmelser gällde både utövarna av detaljhandel "i bod eller annat upplagsställe" och gårdfarihandlarna.²¹

De sista årtiondena av 1800-talet kännetecknades av att upprepade försök gjordes för att begränsa gårdfarihandelns omfattning och spridning. Bakom dessa initiativ stod i många fall de privata detaljhandlarna. År 1887 blev betydelsefullt, eftersom den svenska riksdagen detta år godkände ett lagförslag som innebar en skärpning av gällande lagstiftning. De som avsåg att bedriva gårdfarihandel måste anmäla detta till länsstyrelsen i sitt hemlän. De kontrollbestämmelser som infördes medförde bland annat att tillståndsbeviset skulle innehålla uppgifter om en fullständig beskrivning av gårdfarihandlarens utseende. Det fordrades också att gårdfarihandlaren gjort sig känd för redbarhet och ordentlighet. Dessa regler gällde också gårdfarihandlarens eventuella biträden.²²

Vi kan iakttä hur denna skärpning i lagstiftningen omedelbart fick till följd en markant nedgång i antalet gårdfarihandlare.²³ Mellan 1880 och 1890 sjönk antalet gårdfarihandlare med ca 30% eller från 936 till 657 personer (Tabell 4).

En bidragande orsak till att bestämmelserna kom till stånd hade den år 1883 bildade Sveriges allmänna handelsförening. Föreningens styrelseledamot, riksdagsmannen och göteborgsgrosshandlaren P. E. Lithander, hade nämligen år 1886 lagt fram ett förslag i riksdagen, där han begärde en utredning om gårdfarihandeln. Liknande motioner kom också att framläggas vid den lagtima riksdagen år 1887.²⁴

I sin motion till riksdagen betonade Lithander detaljhandlarnas trängda ekonomiska läge till följd av den tilltagande gårdfarihandeln. Han menade att detaljhandlarkårens ekonomiska intressen hotades av den tilltagande gårdfarihandeln. Han beskrev detaljhandlarna som ansvarskännande personer både

Tabell 4. Antalet gårdfarihandlare i Sverige 1870–1915

År	Antal
1870	538
1880	936
1890	657
1900	687
1910	803
1915	725

Källa: Se tabell 1 ovan s 250.

mot sina kunder och mot staten, medan gårdfarihandlarna betraktades som oansvariga "icke-seriösa" handlare. Dessutom var gårdfarihandlarna, enligt Lithander, i många fall av utländsk härkomst och företrädde utländska intressen. Gårdfarihandlarna påstods också undandraga sig sin skattskyldighet till stat och kommun. Lithander yttrade bland annat följande.

"Dock äga de (detaljhandlarna) rätt och giltiga skäl att beklaga sig däröver, att de för sin handelsrörelse erlagga skatt till både stat och kommun och måhända i ganska väsentlig mån deltaga i samhällets andra bördor, intet hinder finnes för en kringvandrande handelsman, vilken ofta ej ens är svensk medborgare och i de flesta fall driver en aldeles oskattad rörelse, att under vilken tid han behagar utöva en i högsta måtto skadlig inverkan på all reell handelsverksamhet."²⁵

Inför lagutskottet utvecklade P. E. Lithander sina synpunkter på gårdfarihandeln. Han menade att både författningarna som reglerade handeln och tillämpningen av dem missgynnade den traditionella detaljhandeln. Han sade bland annat följande.

"En ordentligt etablerad köpman har ganska stora förpliktelser att uppfylla, ej mindre mot staten och det samhälle, varest han har sin verksamhet, än även mot den allmänhet, som är hans avnämare. Dessa förpliktelser mäktar han icke i längden uppfylla, ifall den reella handeln undergräves, antingen till följd av olämpliga författningar eller på grund av en slapp tillämpning av de lagstadganden, som kunna skydda honom för orättmätigt intrång i hans drygt beskattade rörelse."²⁶

Lithanders motion följdes också upp av Sveriges allmänna handelsförening, som ingick med en skrivelse till regeringen. I denna hävdade Handelsföreningen att 1864 års näringsfrihetsförordning medfört att rätten att bedriva handel missbrukades på ett sådant sätt att både allmänheten – konsumenterna – och den "redbara handelsverksamheten" kom i kläm. Man hävdade dessutom att gårdfarihandeln var helt onödig och på det sätt som gårdfarihandeln bedrevs i Sverige lockade den till sig utländska "krämare", som sålde sina varor med bedrägliga försäljningsmetoder.²⁷

Den skråmentalitet som detaljhandlarna uppvisade i synen på gårdfarihandeln faller väl in i den samtida politiska debatten i Sverige, vilken innebar ett uppsving för den konservativa nationalismen. Under senare delen av 1880-talet stod striden het mellan sk protektionister och frihandlare i tullfrågan. Frihandeln utgjorde en hörnsten i den europeiska liberalismens ideologi. Under påverkan av jordbrukskrisen under slutet av 1870-talet utlöstes krav på en återgång till tullskydd. Bakom dessa åsikter stod i allmänhet konservativa krafter. Den protektionistiska rörelsen samlade sig kring nationella strömningar, där slagord som "Sverige åt svenskarna" hade för avsikt att skydda det svenska näringslivet mot utländska intressen. Bland protektionisternas ledande män fanns bland annat styrelseledamoten i Sveriges allmänna handelsförening grosshandlare P. E. Lithander.²⁸

Den utlänningsfientlighet som handelsns företrädare uttryckte vid slutet av 1880-talet kom, som vi skall se senare, att i än högre grad präglade Sveriges minuthandlares riksförbunds syn på gårdfarihandeln.

När Sveriges minuthandlares riksförbund bildades år 1908 betraktades fortfarande gårdfarihandeln som ett mycket stort problem av den mindre handelsns företrädare. En ökning av antalet gårdfarihandlare hade också ägt rum efter sekelskiftet.²⁹ Man var på intet sätt nöjd med den lagstiftning som reglerade gårdfarihandeln. Ett genomgående tema i detaljhandlarnas argumentering var att lagstiftningen måste vara sådan att den gynnade den "seriösa handeln", vilket var liktydigt med detaljhandeln. Från detaljhandlarnas sida ansåg man att de små butiksägarna mötte en mycket liten förståelse för sina problem. I en artikel i fackorganet Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund framställdes butiksägarnas problem som att detaljhandeln var klämd mellan kapital och arbete – mellan de stora industriintressena och den växande arbetarklassens intressen. Detaljhandlarna saknade därmed en talesman i samhället. Dessa åsikter formulerades i följande ordalag.

"Men skall, i all rimlighets namn, detta alltid få fortfa, nämligen att minuthandelns män skola av alla, uppifrån och ner, anses som omyndige och icke värda att föra sin egen talan? Skola i Riksdagen, Handelskamrarna, Köpmannaföreningarna och hela raden utefter ända till Hantverkssammanslutningarna, den egentliga handelsns talan föras av män, som – högst respektabla och rättänkande i och för sig – icke kunna sitta inne med erfarenheter om vad den moderna minuthandeln fordrar av stat och samhälle."³⁰

Minst förståelse för detaljhandlarnas ekonomiska problem hade, enligt tidningen, de lagstiftande myndigheterna dvs regering och riksdag. Detaljhandlarna ansåg att de borde bemötas på ett bättre sätt, eftersom detaljhandeln bidrog med en betydande del av landets skattemedel. Denna kritik mot myndigheterna formulerades bland annat i följande ord.

"Våra riksdagsmän har ingen förståelse för den känslighet en detaljaffär äger gentemot olämpliga lagar, dåliga konjunkturen och en mängd andra medbestämmande faktorer.

Och likväl är det den öppna butikens behov, som ej blott bestämmer den stora handeln, utan även i stort sett lämnar landet de nödiga skattemedlen."³¹

Vid detaljhandlarnas första årskongress förelåg ett förslag från Västerbottens läns minuthandlareförbund, i vilket en samlad aktion från riksförbundets sida mot den illojala konkurrensen – främst representerad av gårdfarihandeln – krävdes. Vid årsmötet fattades beslut om att man inom varje länsförbund skulle utse en kommitté, vilken hade till uppgift att uppvakta respektive länsstyrelse för att framlägga detaljhandlarnas syn på gårdfarihandeln.³² Aktionen var emellertid litet sen för att den skulle få något gensvar. Riksdagen arbetade nämligen redan med ett nytt förslag till förordning om gårdfarihandeln. I den nya förordningen som utkom år 1908 stadgades följande.

"Den, som vill själv eller genom annan utom den ort, där han är bosatt, kringföra till salu annorledes än å marknad (så kallad gårdfarihandel), skall söka tillstånd därtill . . . dock vare den som . . . anmält sig till handels idkande, berättigad att utan sådant tillstånd driva gårdfarihandel å ort, där på grund av dylik anmälan kontor av stadigvarande beskaflenhet inrättats."³³

Innebörden i denna lagstiftning var att det var tillräckligt med att inneha en stadigvarande hemortsadress, där handelsverksamheten var registrerad, för att man också skulle få bedriva handel på annan ort. Detta tillfredsställde inte på något sätt detaljhandlarnas krav och deras inställning till gårdfarihandeln förändrades inte.

I en enkät som företogs av Skånes köpmannaförbund år 1908, som behandlades av SMR:s arbetsutskott, gjordes följande uttalande som mycket väl belyser den rådande uppfattningen bland detaljhandlarna när det gällde gårdfarihandeln.

"Rätten till s k gårdfarihandel bör betydligt inskränkas. Den knapphändighet varmed näringsfrihetsförordningen av 1864 avfärdar denna rättighet till förfång för den bofaste köpmannen, ehuru det väl näppeligen vore rådligt att helt och hållet borttaga vare sig gårdfarihandeln eller de s k realisationerna. Vi anse därför att gårdfarihandeln bör inskränkas därhän, att rätt till densamma tillkommer endast dem som kringföra livsförnödenheter av mera dagligt slag, såsom bröd, fisk, lantmannaprodukter etc samt alster av hemslöjd. All annan ambulatorisk handel bör förbjudas."³⁴

Bland detaljhandlarna var man således beredda att acceptera vissa former av gårdfarihandel, men den skulle begränsas till vissa bestämda varuslag. De varor som detaljhandlarna kunde tänka sig tillåtna till försäljning av gårdfarihandlare var alla av det slaget att den ambulatoriska handeln inte kunde utgöra något nämnvärt hot mot detaljhandeln. En betydligt känsligare produkt var tyger, som under 1800-talet och början av 1900-talet var en av de viktigaste varorna inom gårdfarihandeln.³⁵

Vi kan när det gäller gårdfarihandeln se att den kritik som detaljhandlarna

riktade mot densamma hade vissa speciella drag. Den kamp som de mindre butiksägarna förde mot gårdfarihandeln, och som utmynnade i upprepade uppvaktningar och skrivelser till regering och riksdag, fördes i två klart urskiljbara faser. En gräns kan sättas vid bildandet av Sveriges minuthandlars riksförbund år 1908 och åren därefter.

Kampen mot gårdfarihandeln och med den sammanhängande handelsformer, som auktioner och realisationer, var länge en fråga som främst gällde gårdfarihandeln som handelsform. Både Sveriges allmänna handelsförening och till en början också Sveriges minuthandlars riksförbund eftersträvade begränsningar av gårdfarihandeln genom lagstiftning. De centrala argumenten var att gårdfarihandeln måste ses som illojal konkurrens, där försäljningsmetoderna var oacceptabla och icke respektabla i detaljhandlarnas ögon. Gårdfarihandeln kastade en skugga över den av detaljhandlarna bedrivna ”seriösa handeln”. Gårdfarihandeln drabbade både detaljhandlarna och samhället ekonomiskt. I det senare fallet var argumentet det att gårdfarihandlarna inte betalade någon skatt till stat och kommun. I vilken utsträckning detta var ett riktigt påstående är givetvis mycket svårt att fastställa. Det måste i första hand betraktas som ett led i detaljhandlarnas propaganda mot gårdfarihandeln. Det markerade en för butiksägarna betydelsefull ideologisk skillnad, nämligen att butiksägarna skulle ses som respektabla människor som tog sitt samhällsansvar, medan gårdfarihandlarna stod utanför samhället, utan ett motsvarande ansvar. Detta var den bild som detaljhandlarna ville ge omvärlden för att vinna gehör för sina krav. Den förblev emellertid tämligen verkningslös.

Åren efter bildandet av SMR ändrade detaljhandlarnas kritik delvis karaktär. Vi fick till skillnad mot tidigare en mycket starkare betoning av gårdfarihandlarna som personer. Butiksägarna riktade inte längre in sig på gårdfarihandeln som handelsform. Detta hade förekommit tidigare under debatten på 1880-talet, men inte i den omfattning och den hätska form som nu blev fallet.³⁶ De rasistiska inslagen blev mycket påtagliga.

Tidigare ville man från butiksägarnas sida att myndigheterna skulle vara den auktoritet som reagerade på detaljhandlarnas kritik och krav. Men när detaljhandlarna inte fick det gensvar de eftersträvade i form av en förändring i lagstiftningen ändrade de taktik. Den nya agitationen gick i stället ut på ett vädjande till konsumenterna och detaljhandlarna själva. Det var dessa två grupper som tillsammans med olika metoder och genom upplysning skulle begränsa och omöjliggöra konkurrensen från gårdfarihandeln. Visserligen fortsatte detaljhandlarna både centralt och lokalt att föra fram sina krav till myndigheterna, men resultaten var i allmänhet begränsade.

Den nya agitationen mot gårdfarihandeln började ta form under senare hälften av år 1911. I ett upprop till medlemmarna i Upplands läns minuthandlareförbund uppmanade dess ordförande J. F. Frykberg sina kolleger att ange alla som idkade olovlig gårdfarihandel. I uppmaningen som publicerades i detaljhandlarnas tidning sades följande.

”Må Sveriges köpmän 1911 hjälpa till att befria landsbygden från dessa geschäftmakare! Intressera alla vederbörande på Edra platser att se upp och hugga in, det lämnar ekonomisk vinst för besväret, ty angivaren får en tredjedel, åklagaren en tredjedel och kronan resterande delen av böterna.”³⁷

Det angivarsystem som förespråkades av Frykberg var baserat på att den som upptäckte någon gårdfarihandlare som bedrev olaga handel kunde få en viss ersättning om gårdfarihandlaren fälldes för olaga handel. Den fördelning av bötessumman som Frykberg hänvisade till var inskriven i ett tillägg till näringsfrihetsförordningen.³⁸

Butiksägarnas aktioner blev under slutet av år 1911 betydligt intensivare från både centralt och lokalt håll. Så t ex lyckades Östergötlands läns minuthandlareförbund påverka länsstyrelsen att minska antalet tillståndsgivningar till gårdfarihandlare från ca 250 till 122.³⁹ Från centralt håll, i detaljhandlarnas tidning Köpmannen, försökte man måla upp en bild, där butiksägarnas affärsverksamhet förknippades med hederlighet och ansvar mot kunderna. Gårdfarihandlarna var däremot ohederliga personer som inte hade någon känsla av ansvar inför sina kunder. Det är också av intresse att se hur detaljhandlarna identifierar sin egen verksamhet i termer av framåtskridande och modernism, medan gårdfarihandeln betecknas som en förlegad handelsform som tillhörde det förflutna. Detta gav detaljhandlarnas angrepp på gårdfarihandeln en radikal framtoning, trots att man i övrigt hyllade traditionens betydelse och traditionella värden. Detta synsätt formulerades i följande ord i tidningen Köpmannen.

”Vad först beträffar gårdfarihandeln, så är den numera en föråldrad form av affärsverksamhet och gårdfarihandlaren en överflödig person som ingen nytta gör, men åstadkommer dess större skada, som han genom sitt ansvarslösa uppträdande ger ett visst berättigande åt den nedärvda uppfattningen, att ärlighet och handel är oförenliga, därmed kastande en lika ful som oförtjänt skugga över hela köpmannakåren.”⁴⁰

Som vi tidigare sagt kom detaljhandlarnas aktioner och kritik i allt högre utsträckning att riktas mot gårdfarihandlarna som individer och i mindre grad mot själva handelsformen. Denna kritik fick en ökad näring genom att många invandrande judar från Ryssland och Polen kom att ägna sig åt gårdfarihandel.

I oktober 1911 gick till och med detaljhandlarna så långt att man uppvtade Gustav V för att inför honom framlägga sina problem. Konungen tog också i audiens emot företrädare för Sveriges minuthandlares riksförbund. Samtidigt med detta ingick förbundet med en skrivelse till Kungl Maj:t. I den krävde butiksägarna ett ingripande mot den judiska invandringen. En likartad aktion gjordes av Sveriges allmänna handelsförening.⁴¹ I skrivelsen från SMR sades bland annat följande.

”Från intet håll vållas den svenske detaljhandlaren så mycket avbräck och skada, som av den illojala konkurrensen från de kringvandrande judarnas sida. De svenskar, vilka

valt handelsyrket, äro verkligen så talrika, att främmande intrång måste göra deras utkomst ganska osäker. Då blir det ytterligare betänkligt och rent obarmhärtigt, att massvis av invandrande främlingar få taga det knappa brödet ur munnen på dem.”⁴²

Den utlänningsfientlighet som framträder i detta citat var emellertid förhållandevis mild. En betydligt hätskare kampanj skulle komma att äga rum i början av år 1912. Agitationen fick allt mer rasistiska framtoningar. De judiska gårdfarihandlarna var de som blev häftigast angripna. Man drog sig inte för att använda de mest otillbörliga påståenden om judarna. Denna propaganda bedrevs både från centralt håll inom Sveriges minuthandlares riksförbund och från enskilda butiksägares sida. De senare gavs utrymme på insändarsidan i tidningen Köpmannen. I en artikel i början av 1912 gav SMR uttryck för den rasistiska synen i ett angrepp på den judiska invandringen.

”Vad som här sagts om gårdfarihandlarna gäller naturligtvis i ännu högre grad judarna, som på senare år blivit till en verklig landsplåga, så att man till och med ansett nödigt fästa statsmakternas uppmärksamhet på deras framfart. Med sin karakteristiska motvilja för ordnat arbete, ha de kastat sig över företrädesvis den mindre handeln, där de med tillhjälp av sina särskilda affärsmetoder tillägna sig vinsten på andras arbete.”⁴³

Den antisemitiska myten om en judisk sammansvärjning blev ett ledmotiv i ett flertal artiklar och insändare i Köpmannen. Judarna hade under flera århundraden setts som ett hot i Europa. Med liberalismens framväxt hade judarna accepterats som fullvärdiga medborgare, men mycket av den tidigare motviljan mot judarna fanns kvar. Främst bland konservativa visade man en motvilja att acceptera judarnas krav på politiska och sociala rättigheter. Man tillskrev dessutom judarna många av kapitalismens avigsidor och misslyckanden.⁴⁴ Denna klassiska myt om det judiska folket framställdes i en insändare i Köpmannen på följande sätt.

”På deras plundringsfärd jorden runt hava allt för många judar kommit att stanna i Sverige. Faran därav är så mycket större, som det svenska folket är alltför godtroget och alltför blint för att rätt förstå och beräkna följderna av, att judarna genom sin sammanhållning, sin slughet, sina förrådiska tänke- och handlingsätt mot det folk de gästa, tillskans sig rikedom och makt för att såmedelst bliva detta folks herrar.”⁴⁵

När butiksägarna betonade gårdfarihandelns samband med den judiska invandringen gjordes detta i akt och mening för att appellera till den utlänningsfientlighet som redan fanns i Sverige vid tiden efter sekelskiftet. Vi behöver bara tänka på den aktivitet som de sågfilarna – ryska säsongarbetare – hade åstadkommit inom myndighetskretsar.⁴⁶ Även inom arbetarrörelsen fanns en utbredd misstro mot utlänningar. Denna hade kommit till uttryck i samband med flera arbetsmarknadskonflikter, när de svenska arbetsgivarna hade utnyttjat utländska arbetare som strejkbrytare. I främst södra Sverige hade t ex galizierna väckt en mycket stark indignation.⁴⁷

Det fanns således en mycket fast jordmån i Sverige, där attacker mot utlänningar kunde finna fotfäste. Det är också mycket tydligt hur butiksägarna försökte att införa sina kunder hävda svenskheten på olika sätt. Det nationella draget i argumenteringen blev mycket påtagligt. Inte minst kom detta till uttryck när minuthandlarna i skilda sammanhang propagerade för att kunderna skulle köpa svenska varor. I detaljhandlarnas argumentering stod de svenska varorna för kvalitet och den svenske detaljhandlaren framställdes som en garant för varornas äkthet. Mot detta ställde man gårdfarihandlaren och de produkter han sålde. Man framhöll i mycket klara ordalag gårdfarihandlarnas anknytning till främlingar och utländska affärsintressen. Detaljhandlarna målade upp en bild och en föreställningsvärld, som gav sken av att gårdfarihandlarna i gemen var utlänningar och de varor de sålde var undermåliga samt det pris kunderna fick betala var alldeles för högt.⁴⁸

De attityder och värderingar som butiksägarna förde fram knyter mycket väl an till en klassisk småborgerlig ideologi. Man moraliserade över gårdfarihandeln som ett exempel på kapitalismens avigsidor. Gårdfarihandlarnas affärsverksamhet framställdes som fullt jämförbar med rentierers och ockrares. Nationalismen, hävdandet av svenskheten, blev till ett verktyg, där man försökte misstänkliggöra gårdfarihandlarna. Detaljhandlarna gav sig själva en karakteristik, som ärliga och pliktuppfyllande samhällsmedborgare som hotades av gårdfarihandlarna.⁴⁹

Trots den intensiva kampanj som Sveriges minuthandlares riksförbund förde mot gårdfarihandeln ledde den inte till några nämnvärda förändringar i lagstiftningen. I en historik som behandlar bland annat SMR konstaterar författarna att butiksägarnas krav på begränsningar av gårdfarihandeln inte vann något gensvar efter 1908. Det sägs bland annat följande.

”Efter 1908 har endast i ett fall en viktigare förändring i lagstiftningen om gårdfarihandeln eller överhuvud taget i näringsfrihetsförordningen genomförts trots de krav på skärpningar, som särskilt under 1910-talet framstälts från handels sida och som föranledde talrika motioner i riksdagen.”⁵⁰

IV

Den andra stora frågan som under denna tid kom att engagera, först Sveriges allmänna handelsförening och sedermera också Sveriges minuthandlares riksförbund, var framväxten av den kooperativa rörelsen.⁵¹

Konsumentkooperationen började i Sverige vid mitten av 1800-talet genom bildandet av några enstaka konsumtionsföreningar. Men först en bit in på 1860-talet och då i nära samarbete med dåtidens arbetarrörelse började det egentliga uppbyggnadsarbetet. Den år 1864 införda näringsfrihetsförordningen gynnade givetvis denna utveckling. Under åren 1867–1879 bildades drygt 300 konsumtionsföreningar. Merparten av dessa låg i Mellansverige och i Sydsverige och koncentrationen till landsbygden var påtaglig. Konsumtionsförening-

arnas livslängd var emellertid i många fall mycket kort. Orsaken till detta var att organisationerna saknade en organisatorisk fasthet, tillgång på kapital och en affärskunnig ledning.⁵²

Den följande vågen av konsumentkooperativ gick över landet vid mitten av 1880-talet. Men även dessa konsumtionsföreningar fick i allmänhet en kort livslängd. Först under 1890-talet fick konsumentkooperationen fastare mark under fötterna. Denna kooperativa verksamhet grundade sig på en tidigare inhemsk verksamhet, men också på nya impulser från utlandet, företrädesvis England. En bidragande orsak till att konsumtionsföreningarna under 1890-talet fick stadga var den lag som antogs 1895, vilken reglerade ekonomiska föreningars verksamhet.⁵³ Denna lag var som vi skall se längre fram en av orsakerna till detaljhandlarnas angrepp på den konsumentkooperativa rörelsen.

Ser vi till utvecklingen av antalet konsumtionsföreningar som var anslutna till det år 1899 bildade Kooperativa Förbundet (KF) framgår det i tabell 6.

Tabell 6. Antal föreningar anslutna till Kooperativa Förbundet 1900–1915

År	Antal	År	Antal
1900	55	1908	376
1901	68	1909	385
1902	63	1910	391
1903	53	1911	469
1904	57	1912	514
1905	100	1913	557
1906	178	1914	586
1907	303	1915	678

Källa: O. Ruin, Kooperativa Förbundet 1899–1929. Lund 1960, s 23 tab 2.

Som vi kan utläsa ur tabellen var anslutningen till KF under de första åren efter bildandet tämligen måttfull. Medlemsantalet gick till och med ner under några år. Men från och med år 1905 skedde en kraftig expansion. Vid tiden för bildandet av Sveriges minuthandlares riksförbund var antalet KF-anslutna föreningar 376 stycken. Det sammanlagda medlemsantalet uppgick till 63 775, vilket motsvarade 177 medlemmar per förening. Anslutningen till konsumentkooperationen var störst i industri- och bruksbygderna i Mellansverige. Mest utbredd var den i Kopparbergs och Västmanlands län, där 3,6% respektive 3,5% av befolkningen år 1909 var medlemmar. Den svagaste anslutningen hade konsumentkooperationen i Norrland, med undantag av Gävleborgs län. Antalet försäljningsställen var år 1908 580 stycken. Fram till år 1915 hade dessa ökat till 983 stycken. Antalet anställda i konsumtionsföreningarna steg från 1 180 år 1908 till 2 265 år 1915.⁵⁴

Det var således en mycket starkt expanderande konsumentkooperativ rörelse som vid tiden efter sekelskiftet ställde de privata detaljhandlarna inför en ökad konkurrens. Från detaljhandlarnas sida blev man också tidigt varse den konkurrens som konsumentkooperationen medförde. Liksom man tidigare sett gårdfarihandeln, auktionerna och realisationerna som ett ekonomiskt hot mot den privata detaljhandeln på samma sätt såg man nu inom detaljhandeln på den växande kooperativa rörelsen.

Före bildandet av Sveriges minuthandlares riksförbund hade man inom privata köpmannakretsar uppmärksammat konsumentkooperationens ökande ekonomiska styrka. Vid t ex Sveriges allmänna handelsförenings årsmöte år 1903 förelåg ett förslag från Gävle köpmannaförening, som krävde att konsumtionsföreningarna skulle jämföras med vanliga handelsföretag i skattehänseende.⁵⁵ Detta var ett av de mest betydelsefulla ekonomiska argumenten i den kritik som butiksägarna riktade mot konsumentkooperationen. När det gällde skattelagstiftningen skilde sig konsumtionsföreningarna från den privata detaljhandeln på ett par punkter. Konsumtionsföreningarna räknades som ekonomiska föreningar. De var därmed inte skyldiga att betala skatt annat än för den försäljningsvinst som skedde till icke-medlemmar eller när föreningen hade inkomst av kapital.⁵⁶ När det gällde försäljningen till icke-medlemmar var den relativt blygsam. Under åren 1908–1915 uppgick den till ca 15% per år av den totala försäljningen.⁵⁷ För de privata detaljhandlarna skedde beskattningen på vinsten med 1% per år. Konsumtionsföreningarnas affärsvinst, med undantag av försäljningen till icke-medlemmar, betraktades som medlemmarernas besparingar och var därför inte beskattningsbar.

Dessa förhållanden såg minuthandlarna som en djup orättvisa som skapade mycket ogynnsamma konkurrensförhållanden till förmån för konsumentkooperationen. Det fanns en utbredd uppfattning bland detaljhandlarna att statsmakten medvetet favoriserade konsumentkooperationen på de privata butiksägarnas bekostnad. I en insändare i Köpmannen formulerades detta synsätt på följande sätt.

”Det leder osökt till bittra reflexioner att se, huru kooperationen alltjämt favoriseras av statsmakterna, medan handeln – enkannerligen den mindre, som ofta kan synas alldeles nonchalerad – sedan årtionden och ännu förgäves väntar på uppfyllandet av till och med de blygsammaste krav, mot vilkas berättigande dock ingen invändning blivit rest.”⁵⁸

Den kritik som detaljhandlarna riktade mot statsmakterna gällde också företrädarna för gross- och partihandeln. I kritiken av gross- och partihandlarna spelade krediten en mycket viktig roll. Från de mindre butiksägarnas sida menade man att gross- och partihandlarna gav bättre ekonomiska villkor till konsumtionsföreningarna än till de privata butiksägarna, eftersom konsumtionsföreningarna hade möjlighet att i större utsträckning betala sina varuinköp kontant.⁵⁹ I ett föredrag inför Kalmar läns specerihandlarförening år 1908 betonade O. Evander denna ekonomiska styrka hos konsumentkooperationen.

”Kooperationens styrka har varit att den använder sig av det kontanta betalningssystemet vid såväl inköp som försäljning. Grosshandlarna ha därför gjort affär med så ’fina kunder’ som betalat per kassa.”⁶⁰

De hårt ekonomiskt trängda detaljhandlarna kunde inte i lika stor utsträckning köpa kontant från gross- och partihandlarna. Man menade från butiksägarnas sida att det borde ligga i gross- och partihandlarnas intresse att stödja den privata detaljhandeln, då det fanns ett betydligt större ideologiskt samröre mellan gross- och detaljhandlarna än mellan den förra och konsumentkooperationen. Vid Skånes köpmannaförbunds halvårsmöte i juni 1908 sade handlaren H. Andersson från Höör bland annat följande.

”Vad grosshandlare och fabrikanter angår, kunde man vänta sig, att de stod på vår sida, enär kooperationen lika mycket hotar deras fria verksamhet. Ty kooperationens mål är ingalunda att taga hand om detaljhandeln; den vill lägga under sig all individuell handel och inordna all affärsverksamhet i det socialistiska systemet.”⁶¹

Det ekonomiska hot som detaljhandlarna såg i den växande konsumentkooperationen hade således en betydligt vidare innebörd. Man identifierade konsumentkooperationen med socialismen. Begränsningar i den fria företagsamheten var i grunden det största hotet för de privata butiksägarna. I samband med att Västerbottens läns minuthandlareförbund hade sitt årsmöte år 1908 hölls ett föredrag av doktor Algot Holmqvist, där han på ett liknande sätt beskrev hotet från den konsumentkooperativa rörelsen.

”Det skall och kan inte förnekas, att i de flesta fall – kanske ej i alla – den moderna kooperativa handelsrörelsen i de svenska städerna och på landsbygden, särskilt i industritrakter, ingår som ett led i den moderna arbetarrörelsen och alltså i de allra flesta fall också som ett steg, låt vara maskerat, i socialdemokratins taktik i dess angrepp på hela vår samhällsordning, som socialisterna ju vilja vända upp och ned på i alla hänseende.”⁶²

Holmqvists rekommendationer till västerbottenshandlarna var att de skulle arbeta för ett stärkande av sammanslutningstanken bland butiksägarna, vilket skulle vara ”ett stöd för detaljhandlarna personligen, höja kårens ställning i flera avseenden och förhjälpa den till ett ökat inflytande i de samhällen, där den arbetar.”⁶³ Detta var det enda sätt som detaljhandlarna, enligt Holmqvist, kunde vinna framgång på mot den växande konsumentkooperationen. Holmqvists tankar knyter an till en av de bärande idéerna inom konservatismen, nämligen korporativismen. Genom att sluta sig samman skulle butiksägarna kunna mildra socialismens framgångar.⁶⁴

Detaljhandlarna var som vi kunnat konstatera medvetna om att de i sina krav behövde ett starkt stöd utanför de egna leden. När man fann att inget gick att få hos myndigheterna och parti- och grosshandlarna vände man sig till konsumenterna. Detta hade skett tidigare i fråga om gårdfarihandeln. Man ville

övertyga konsumenterna att den privata handeln var att föredraga framför konsumentkooperationen. De ekonomiska argumenten framstod inte som de mest vägande utan butiksägarna lyfte i stället fram konsumentkooperationens nära samröre med den svenska arbetarrörelsen. Konsumentkooperationen måste därför ses som ett hot mot den fria företagsamheten och det borgerliga samhället. I samband med Skånes köpmannaförbunds årsmöte 1909 yttrade dess ordförande E. Drews bland annat följande.

”Den kooperativa rörelsen, som skrivit på sin fana död åt den enskilda företagsamheten, har framträtt så aggressivt, att vi nu känna oss uppkallade till ett kraftigt självförsvar. Det gäller ej blott handelskåren såsom sådan, utan över huvud taget allt initiativ på det andliga och materiella området. Men då vi nu upptaga stridshandsken, måste det göras på ett sådant sätt, att vi försäkra oss om allmänhetens sympatier.”⁶⁵

Kritiken av konsumentkooperationen kom i allt högre utsträckning att ta fasta på den kooperativa rörelsens nära samröre med den svenska arbetarrörelsen. Konsumentkooperationen sågs som en del av arbetarrörelsen, med likartade syften och målsättningar och därmed också som ett hot mot det borgerliga samhället. Enligt den officiella statistiken var de till KF anslutna medlemmarnas yrkestillhörighet år 1910 enligt följande: industriarbetare 64%, jordbruksarbetare 5,3%, jordbrukare 7,8%, tjänstemän 6,8% och övriga 16,1%.⁶⁶

Man kan således i kritiken av konsumentkooperationen identifiera en likartad ideologi som den som framfördes mot gårdfarihandeln. Det traditionella borgerliga samhällets grundvalar var hotade. Minuthandlarnas propagerande mot konsumentkooperationen var i många fall lika hätsk som vi tidigare känner den från kritiken av gårdfarihandeln. I minuthandlarförbundets tidning speglas denna ideologi på ett belysande sätt i följande citat.

”Det anlopp mot minuthandeln som från s k kooperativt håll här i Sverige gjorts mot densamma har skett under sådana former och i så oförtydligt syfte, att vi måste alla som en resa oss mot det intrång, som, om det icke bure ett så omiskänligt märke av ren samhällsfara, skulle kunna sägas vara av intresse att på närmare håll studeras. Kooperationen i vårt land har emellertid kastat masken och uppträder icke som en handelsform, vilken erbjuder sig till jämförelse med den individuella köpenskapen, utan säger öppet ifrån att den står i samhällsomstörtningens tjänst, att den skall först och främst bereda detaljhandeln en grav, där efter omintetgöra engroshandeln och slutligen produktionen.”⁶⁷

Det är med utgångspunkt från denna typ av argumentering inte särskilt förvånande att man från minuthandlarnas sida gick så långt att man betecknade konsumentkooperationen som sina ”svurna fiender”.⁶⁸ I beskrivningen av konsumentkooperatörerna var tongångarna desamma som när det gällde gårdfarihandlarna. De betraktades som icke respektabla handlare. I ett uttalande i Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund ställde man sig mycket förvånande till att konsumentkooperationen hade en så stark

ställning, då den enligt detaljhandlarna bedrevs av mer eller mindre inkompetenta personer.

”Vi vilja ej heller med armarna i kors åse, huru dessa stats- och privatunderstödda kvasiköpmän skola fördärva ett helt lands minuthandel. Det enda vi skola lämna oförsökt i vår strävan att låta de båda handelsformerna tävla under samma förhållanden, är att härma de gatpojksfasoner, som kooperationens organ så slösa med.”⁶⁹

Uttalandet speglar väl den skrämentalitet som fanns bland detaljhandlarna. Man såg på sig själva som de enda representanterna för en sund köpenskap, vilka innehade de egenskaper som fordrades för att idka handel. Det visade sig likväl att butiksägarnas kampanjer mot konsumentkooperationen hade föga framgång. Man saknade bland detaljhandlarna de talesmän som ägde den ekonomiska och politiska kraften att påverka myndigheterna.

Sammanfattning

Näringsfrihetens införande i Sverige vid mitten av 1800-talet kom att medföra omfattande förändringar inom den mindre handeln. Den traditionella detaljhandeln hade dittills varit omgärdad av strikta regler och förordningar. Från mitten av 1860-talet stod det nästan var och en fritt att bedriva handel om de hade de ekonomiska förutsättningarna. Antalet butiksägare kom att stiga mycket kraftigt från 1870 fram till första världskriget. Vid sidan av den traditionella detaljhandeln växte det upp en mångfald handelsformer som gav upphov till nya konkurrensförhållanden. Bland företrädarna för den traditionella detaljhandeln betraktades dessa handelsformer, främst gårdfarihandeln och konsumentkooperationen, som ett ekonomiskt hot. Redan under 1800-talets sista årtionden, i samband med bildandet av Sveriges allmänna handelsförening, började företrädarna för detaljhandeln att bedriva en aktiv politik i syfte att begränsa gårdfarihandelns och konsumentkooperationens omfattning och utbredning.

Butiksägarnas rädsla för gårdfarihandeln och konsumentkooperationen var ofta betydligt överdriven. Den ekonomiska argumenten kom i många fall att underordnas ideologiska ställningstaganden. Det väsentliga var emellertid att butiksägarna kände sig hotade av den framväxande konsumentkooperationen och gårdfarihandeln och deras idéer och attityder kom att präglas av denna hotbild, oavsett om de ekonomiska hoten var verkliga eller inte.

I butiksägarnas föreställningsvärld var gårdfarihandeln och konsumentkooperationen handelsformer som var främmande. De var därmed icke acceptabla i detaljhandlarnas ögon. Man identifierade gårdfarihandeln med utländska affärsintressen och framför allt judarna kom att bli en måltavla för butiksägarnas missnöje. Konsumentkooperationen sågs som ett verktyg i socialismens tjänst, där det slutgiltiga målet var att överta både den traditionella detaljhandeln och makten i samhället.

I synen på gårdfarihandeln och konsumentkooperationen kom de svenska butiksägarna att stå för en ideologi som hade sin motsvarighet på den europeiska kontinenten. En ideologi som präglades av nationalism och antisemitism.

NOTER

1. Se t ex P. Stearns, *European society in upheaval*. New York 1967, s 244–248.
2. H. Lasswell, *The psychology of Hitlerism*, *Political Quarterly* 4 (1933), s 374.
3. Den lägre medelklassens historia har också internationellt varit satt på undantag. Först på senare år och i anslutning till den historiska forskningen kring fascismens framväxt i Europa har den lägre medelklassens historia kommit i blickpunkten. Sen några år tillbaka förekommer också en livaktig forskning kring den lägre medelklassens ekonomiska och sociala förhållanden under perioden 1879–1914. Detta sker inom en grupp historiker som samlats kring temat "The Petite Bourgeoisie in Western Europe before 1914". Denna historikergrupp behandlar både den klassiska småbourgeoisien och den "nya" medelklassen – tjänstemännen. Se t ex G. Crossick, *La petite bourgeoisie britannique au XIXe siècle*, *Le Mouvement social* 108 (1979), H.-G. Haupt, *La petite entreprise et la politique en Europe au XIXe siècle*, *Le Mouvement social* 114 (1981), P. Nord, *Le mouvement des petits commerçant et la politique en France de 1888 à 1914*, *Le Mouvement social* 114 (1981). Bland engelskspråkiga studier som speciellt behandlar butiksägarnas problem bör också nämnas R. Gellately, *The politics of economic despair: shopkeepers and German politics 1890–1914*. London 1974, T. J. Nossiter, *Shopkeeper radicalism in the 19th century*. I: T. J. Nossiter et al, *Imagination and precision in the social sciences* London 1972, J. B. Jeffreys, *Retail trading in Britain 1850–1950*. Cambridge 1954, P. Mathias, *Retailing revolution*. London 1967.
4. I denna artikel kommer fortsättningsvis begreppen butiksägare, minuthandlare och detaljhandlare att behandlas som synonyma. Angående butiksstorleken se t ex M. Rehnberg (red), *Handelsminnen*. Stockholm 1961, passim.
5. Angående Nordiska Kompaniet se K. Samuelsson, *Nordiska Kompaniet*. Stockholm 1952. I England, Frankrike och Tyskland betraktades varuhuset som det främsta hotet mot de små butiksägarna. Se t ex G. Crossick, *Shopkeepers and the State in Britain 1870–1914*. Otryckt konferensrapport till *Third round table on the petite bourgeoisie in Western Europe*. Paris 1981, P. Nord, *Patente reform and the shopkeeper movement in France 1890–1914*. Otryckt konferensrapport ibid, J. Kocka, *The First World War and the German Mittelstand*, *Journal of Contemporary History* 8 (1973).
6. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1901:1, Köpmannen 1913:23.
7. M. Marcus & E. Rydman, *Köpmän i samverkan*. Stockholm 1958.
8. År 1918 gick SAH och SMR samman och bildade Sveriges Köpmannaförbund. Se Marcus & Rydman, s 127.
9. Se t ex A. Gjöres, *Stormår*. Stockholm 1963, s 210–211.
10. De 73 ombuden för Sveriges allmänna handelsförening hade följande titlar: grosshandlare (54 st), konsul (8), bankdirektör (2), direktör (2), rådman (2), bokhandlare (2), kamrer (2) och fabriksidkare (1). Se Marcus & Rydman, s 81.
11. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1908:2. Inom SMR var man speciellt förgäde över en del artiklar som skrivits i Sveriges allmänna handelsförenings månadskrift av redaktör E. Dürango.
12. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1908:1.

13. Köpmannen 1913:5. I Stockholm bildades redan i slutet på 1850-talet Stockholms Köpmannaförening. Den föreningen förefaller främst ha engagerat företrädare för grosshandeln i Stockholm. Se T. Andersson, *Stockholms Köpmannaförening 1858–1908*. Stockholm 1908.
14. *Köpmannen* 1913:4.
15. M. Marcus, *Butiksstängningsfrågan*. Stockholm 1908, s 7–8. Angående den ringa kapitalinsatsen och ringa kvalifikationen för att etablera sig som affärsidkare så tycks det ha varit en allmän företeelse. P. Mathias säger bland annat följande om förhållande i London. "A shrewd man, with a knack for bying well, enjoying the ability to organise other people to work for him effeciently and – above all – possessing the drive to expand his affairs, could be succesful". Se Mathias, s 40.
16. Marcus, passim, *Statistik öfver Göteborgs kontoristers aflönings-, arbets- och lefnadsförhållanden utarbetad af Göteborgs kontoristförenings komité för facklig verksamhet*. Göteborg 1908, *De kvinnliga kontors- och butiksbiträdenas ställning*. Ett bidrag till huvudstadens arbetarestatistik. Stockholm 1908, *Dagny* 1903:6, bilaga.
17. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1908:7.
18. Gjöres, passim, O. Ruin, *Kooperativa Förbundet 1899–1929*. Lund 1960.
19. Marcus & Rydman, s 293.
20. Marcus & Rydman, s 294, G. Rosander, *Gårdfarihandel i Norden*. Stockholm 1980, s 38–40, Se G Rosander, *Peddling in the Nordic countries, Ethnologia Europea IX* (1976) och där anförd litteratur.
21. SFS 1864:41 § 2.
22. SFS 1887:73 § 10 mom 2.
23. Den nedgång vi kan iaktta i den officiella statistiken behöver naturligtvis inte alls spegla verkligheten. Vi vet nämligen ingenting om hur stor den olagliga gårdfarihandeln var. Det är tänkbart att många bedrev illegal gårdfarihandel i de fall de inte beviljades tillståndsbvis.
24. AK mot 118, 145 1887 A.
25. FK mot 27 1886. Jfr D. Alexander, *Retailing in England during the industrial revolution*. London 1971, s 61–68.
26. LagU 52 1886.
27. Marcus & Rydman, s 297.
28. Se t ex N. Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen*. Uppsala 1961 s 32, S. Hadenius, *Fosterländsk unionspolitik*. Uppsala 1964, s 98.
29. Se tabell 4 ovan s 00.
30. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1908:3.
31. *Ibid* 1909:12. I jämförelse med andra yrkesgrupper var gross- och detaljhandeln väl företrädd i riksdagen. En genomgång av riksdagsmännens yrken vid 1910 års riksdag ger följande tabell vad avser gross- och detaljhandlare i de två kamrarna.

YRKE/KAMMARE	FK	AK	S:A
Handlande	0	6	6
Handelsföreståndare	0	1	1
Grosshandlare	3	2	5
SUMMA	3	9	12

- Källa: T. Hedrén (utg), *Lagtima riksdagen 1910*. Uppsala 1910.
Anm: Det fanns dessutom ett halvt dussin andra riksdagsmän som hade mycket nära anknytning till handeln, som mindre fabriksidkare och fabrikörer.
32. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1908:5.
  33. SFS 1908:150 § 9.
  34. Cit i *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1909:3–4.
  35. Se t ex Rosander 1980, s 36–37.
  36. Denna kampanj har tidigare behandlats av bland annat T. Hammar, Sverige åt svenskarna. Stockholm 1964. Se även Gjöres, s 216–217.
  37. Cit i *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1911:2. J. F. Frykberg var förutom ordförande i Upplands läns minuthandlareförbund också vice ordförande i Föreningen Sveriges kolonialvarugrossister. Se Marcus & Rydman, s 106.
  38. SFS 1887:73 § 23.
  39. *Köpmannen* 1912:3.
  40. Ibid 1912:5.
  41. Se Hammar, s 62.
  42. Cit i *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1911:20. Skrivelsen daterad 17.10.1911.
  43. *Köpmannen* 1912:5.
  44. Se t ex F. M. Watkins, *The age of ideology – political thoughts, 1750 to the present*. Englewood Cliffs 1964, s 97–98, D. W. Brogan, *The development of modern France 1870–1939*. London 1967, s 275, E. Weber, *Peasants into Frenchmen*. London 1979, s 39–40, P. Stearns, *European society in upheaval*. London 1967, s 246–247, B. Kosmin, *Traditions of work amongst British Jews*. I: S. Wallman (ed), *Ethnicity at work*. London 1979.
  45. *Köpmannen* 1912:4.
  46. Se t ex F. Lindberg, *Den svenska utrikespolitikens historia*. III:4. Stockholm 1958.
  47. Hammar, s 32–54 och där anförd litteratur.
  48. Se t ex *Köpmannen* 1912:2.
  49. Elvander, s 6–10, 13–14, F. Bechhofer & B. Elliot, Persistence and change: the petite bourgeoisie in industrial society, *European Journal of Sociology* 17 (1976).
  50. Marcus & Rydman, s 296.
  51. Konsumentkooperationen betraktades också i t ex Frankrike, England och Tyskland som ett hot mot detaljhandeln. Se t ex T. Zeldin, *France 1848–1945. Politics and anger*. Oxford 1979, s 300, S. Volkov, *The rise of popular antimodernism in Germany*. New Jersey 1978, s 135–136, H. A. Winkler, From social protectionism to national socialism: the German small-business movement in comparative perspective, *Journal of Modern History* 48 (1976), Crossick 1981.
  52. Se t ex Ruin, s 4–5, Gjöres, passim.
  53. SFS 1895:66.
  54. Se Ruin, s 23. Uppgifterna om antal försäljningsställen och anställda hämtade från SOS. Socialstatistik. Kooperativ verksamhet i Sverige åren 1908–1910 respektive 1914–1916. Stockholm (1911–1920).
  55. *Sveriges allmänna handelsförenings månadsskrift* 1903:10 B.
  56. Ibid.

57. SOS. Socialstatistik. Kooperativ . . . 1908–1915.
58. *Köpmannen* 1912:4.
59. Se t ex *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1908:7, 1910:2.
60. Cit i Gjöres, s 218–219.
61. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1908:7.
62. *Protokoll hållet vid Västerbottens minuthandlareförbunds årsmöte i Umeå den 29 juni 1908*. Bilaga 18. Umeå 1908, s 22.
63. Ibid s 26–27.
64. Se t ex *Elvander*, s 14–15.
65. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1909:5.
66. SOS. Socialstatistik. Kooperativ . . . 1908–1910.
67. *Meddelanden från Sveriges minuthandlares riksförbund* 1909:3–4.
68. Ibid 1908:12.
69. Ibid 1910:2.